

**Struktura branżowa i poziom wykształcenia ludności Łodzi  
w okresie II Rzeczypospolitej  
(ze szczególnym uwzględnieniem ludności rolniczej)**

Zagadnienia związane ze strukturą branżową i poziomem wykształcenia ludności Łodzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego nie zostały do tej pory dogłębnie poznane. Pewne informacje o strukturze zawodowej ludności Łodzi przedstawili w swych pracach L. Mrocza, E. Rosset, B. Wachowska<sup>1</sup>. Poziom wykształcenia mieszkańców Łodzi nie został dotychczas zbadany. W związku z tym pojawiła się konieczność zbadanie struktury branżowej ludności miasta oraz związanego z tą strukturą wykształcenia tej społeczności.

Rozwój gospodarczy, który nastąpił w Łodzi w XIX w. doprowadził do przeobrażeń w strukturze zawodowej tego miasta. Pojawienie się w nim przemysłu włókienniczego (a w szczególności przemysłu bawełnianego, jak również rozwój rzemiosła i handlu) spowodowało, iż pod koniec XIX w. aż 61% ludności czynnej zawodowo utrzymywało się w Łodzi z pracy w przemyśle i rzemiośle. Biorąc pod uwagę ogół społeczeństwa miasta, wskaźnik ten był nieco niższy, wynosił bowiem 56,1%, niemniej jednak stwierdzić należy, że zdecydowana większość ludności miasta związana była z przemysłem i rzemiosłem<sup>2</sup>.

Dobra passa została przerwana w wyniku wybuchu pierwszej wojny światowej. Wojna ta doprowadziła nie tylko do znacznego wyludnienia miasta, ale również do głębokich przemian w gospodarce łódzkiej. W czasie jej trwania administracja niemiecka prowadziła bowiem politykę, która odbiła się w sposób zdecydowanie niekorzystny na potencjale przemysłowym miasta. Polityka ta zaoocowała wyniszczeniem przemysłu łódzkiego. Łódź została także pozbawiona w czasie wojny siły roboczej. Wszystkie te czynniki przyczyniły się więc do poważnego kryzysu gospodarczego i społecznego, jaki dotknął miasto w latach

---

<sup>1</sup> E. Rosset, *Proletariat łódzki w świetle badań demograficznych*, Warszawa 1930; B. Wachowska, *Struktura wyznaniowa - narodowościowa i społeczno - zawodowa proletariatu łódzkiego (1918 - 1929)*, „Rocznik Łódzki”, t. 24, 1976; L. Mrocza, *Fenomen robotniczy Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1987; tenże, *Dynamika rozwoju i struktura społeczno - zawodowa głównych grup etnicznych w Łodzi w latach 1918 - 1939*, [w:] *Polacy - Niemcy - Żydzi w XIX - XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, pod red. P. Samusia, Łódź 1997.

<sup>2</sup> W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym (do 1918 r.)*, [w:] *Łódź, Dzieje miasta*, pod red. R. Rosina, t. 1, *Do 1918 r.*, pod red. B. Baranowskiego i J. Fijałka, Warszawa - Łódź 1988, s. 244 - 248; J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej 1820 - 1914*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, t. 11, 1982, s. 159, tab. 29.

trwania pierwszej wojny światowej<sup>3</sup>.

Powszechny spis ludności przeprowadzony 30 września 1921 r. pozwolił na ukazanie stosunków zawodowych Łodzi w początkowym okresie istnienia II Rzeczypospolitej. Dane dotyczące struktury branżowej ludności Łodzi znajdują się w materiałach wytworzonych przez działający w Łodzi Wydział Statystyczny. Jedną z teczek poświęconą jest strukturze zawodowej miasta Łodzi według spisu z 1921 r. Informacje dotyczące struktury zawodowej ludności Łodzi odnoszące się do 1931 r. opublikowane zostały w "Statystyce Polski". Zamieszczone tam zostały tabele ukazujące strukturę ludności według branż zawodowych, zarówno w odniesieniu do terytorium całego miasta, jak i w poszczególnych jego dzielnicach. Osobno potraktowana została ludność pracująca w rolnictwie, dla której stworzono odrębne tabele przedstawiające wewnętrzną strukturę tej grupy zawodowej, przy czym wyraźnie oddzielono rolników samodzielnych od pracowników najemnych. Strukturę branżową ludności Łodzi w 1921 r. i 1931 r. przedstawia tabela 1 i 2.

W strukturze branżowej ludności Łodzi w 1921 r. (cała ludność) największym działem zawodowym jest przemysł - 57,5 %, a następnie handel i ubezpieczenia - 19,0 %, na trzecim miejscu jest komunikacja i transport - 4,9 %. Rolnictwem i zawodami pokrewnymi (ogrodnictwem, sadownictwem, hodowlą zwierząt) zajmowało się tylko 0,9 % ludności. Byli to zarówno właściciele gospodarstw rolnych, jak i robotnicy rolni. W przypadku ludności czynnej zawodowo w przemyśle pracowało 57,8 %, w handlu i ubezpieczeniach - 19,0 %, w komunikacji i transporcie - 4,9 %. Rolnictwem i zawodami pokrewnymi zajmowało się 1,0 % czynnych zawodowo. Proporcje takie charakterystyczne są dla miast przemysłowych<sup>4</sup>.

W strukturze branżowej ludności Łodzi w 1931 r. (zarówno w odniesieniu do całej ludności, jak i samych tylko czynnych zawodowo) nadal dominował więc wyraźnie przemysł (62,1 % całej ludności, 63,5 % czynnych zawodowo), drugi w kolejności był dział handel i ubezpieczenia, a trzeci - komunikacja i transport. Nastąpił wyraźny spadek odsetka osób związanych z rolnictwem i zawodami pokrewnymi - 0,4 %, zarówno w odniesieniu do całej ludności miasta, jak i samą ludnością czynną zawodowo<sup>5</sup>. Stało się tak dlatego, iż napływająca do miasta ludność znajdowała zatrudnienie głównie w przemyśle, rolnictwo natomiast odgrywało marginalne znaczenie w gospodarce Łodzi, nie było więc możliwe zatrudnienie w tym dziale większej liczby osób.

W przypadku ludności czynnej i biernej zawodowo stosunki zawodowe w odniesieniu do terytorium całego miasta kształtowały się różnie w poszczegól-

<sup>3</sup> B. Wachowska, dz. cyt., s. 37.

<sup>4</sup> APL, AmŁ, sygn. 23661, k. 1; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 67.

<sup>5</sup> *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, t. 67, s. 27, tabl. 18.

nych dzielnicach. Widać na nich wyraźnie, iż w dzielnicach peryferyjnych zdecydowana większość ludności związana jest z produkcją przemysłową - 74,4 %. W dzielnicach centralnych odsetek osób związanych z produkcją przemysłową był niższy - 53,1 %, dość znaczny odsetek ludności utrzymywał się w tych dzielnicach z pracy w handlu i ubezpieczeniach - 18,6 % oraz oświacie i kulturze - 18,4 %. Robotnicy zamieszkiwali głównie dzielnice peryferyjne, gdzie koszty utrzymania były niższe niż w śródmieściu. Ludność pracująca w rolnictwie i działach pokrewnych funkcjonowała także w dzielnicach peryferyjnych, gdzie były jeszcze warunki do uprawy ziemi, hodowli zwierząt czy sadownictwa<sup>6</sup>.

W okresie pomiędzy dwoma powszechnymi spisami ludności struktura zawodowa ludności w Łodzi pozostała względnie stabilna. Daje się zauważyć nieznaczny przyrost odsetka mieszkańców związanych czynnie i biernie z przemysłem oraz z handlem i ubezpieczeniami. Struktura branżowa Łodzi wynikała z jej przemysłowego charakteru. Miasto to było bowiem w międzywojennej Polsce największym ośrodkiem przemysłowym, a także głównym skupiskiem klasy robotniczej.

**Tabela nr 1**

Struktura branżowa ludności Łodzi w 1921 r.

| Zawody                                            | Czynni i bierni |       | Czynni  |       |
|---------------------------------------------------|-----------------|-------|---------|-------|
|                                                   | tys.            | %     | tys.    | %     |
| Rolnictwo i zawody pokrewne                       | 4.071           | 0,9   | 2.049   | 1,0   |
| Przemysł                                          | 260.022         | 57,5  | 110.781 | 57,8  |
| Handel i ubezpieczenia                            | 86.250          | 19,0  | 27.879  | 14,5  |
| Komunikacja i transport                           | 22.396          | 4,9   | 7.040   | 3,6   |
| Służba publiczna                                  | 23.268          | 5,1   | 10.365  | 5,4   |
| Armia                                             | 2.697           | 0,5   | 1.459   | 0,7   |
| Służba domowa                                     | 17.022          | 3,7   | 13.894  | 7,2   |
| Bezrobotni i osoby nie wykonujące pracy zawodowej | 24.987          | 5,5   | 13.826  | 7,2   |
| Osoby o zawodzie nieokreślonym                    | 11.261          | 2,4   | 4.363   | 2,2   |
| Razem                                             | 451.974         | 100,0 | 191.656 | 100,0 |

Źródło danych: obliczenia własne. APL, AmL, sygn. 23661, k. 1. (obliczenia własne)

<sup>6</sup> Tamże, seria C, z. 67, s. 29, tabl. 19, s. 31, tabl. 24, s. 86 - 112, tabl. 29.

Tabela nr 2

Struktura branżowa ludności Łodzi w 1931 r.

| Zawód                               | Czynni i bierni |       | Czynni  |       |
|-------------------------------------|-----------------|-------|---------|-------|
|                                     | tys.            | %     | tys.    | %     |
| Rolnictwo i pokrewne zawody         | 1.941           | 0,4   | 1.419   | 0,4   |
| Przemysł                            | 375.972         | 62,1  | 191.082 | 63,5  |
| Handel i ubezpieczenia              | 103.214         | 17,0  | 43.168  | 14,3  |
| Komunikacja i transport             | 29.271          | 4,8   | 10.349  | 3,4   |
| Służba publiczna                    | 22.050          | 3,6   | 9.216   | 3,0   |
| Oświata i kultura                   | 12.900          | 2,1   | 6.827   | 2,2   |
| Służba zdrowia                      | 14.925          | 2,4   | 9.115   | 3,0   |
| Służba domowa                       | 20.534          | 3,3   | 19.593  | 6,5   |
| Utrzymujący się bez pracy zawodowej | 16.572          | 2,7   | 6.843   | 2,2   |
| Osoby o zawodzie nieokreślonym      | 6.199           | 1,0   | 3.097   | 1,0   |
| Razem                               | 604.629         | 100,0 | 300.709 | 100,0 |

Źródło danych: Drugi powszechny spis ludności z dnia 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstw domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź, "Statystyka Polski", seria C, z. 67, s. 27, tabl. 18. (obliczenia własne)

Poziom wykształcenia ludności jest istotnym wskaźnikiem rozwoju społeczno-ekonomicznego oraz kulturalnego danego obszaru. Wiąże się on ze strukturą zawodową badanej społeczności<sup>7</sup>.

Łódź w XIX w. stała się miastem typowo przemysłowym, co znalazło odzwierciedlenie w strukturze wykształcenia jej mieszkańców. W 1846 r. analfabeci stanowili w Łodzi 68,6 %, umiejący czytać i pisać - 30,7 %, osoby posiadające średnie i wyższe wykształcenie - 0,7 %. Odsetek analfabetów wzrósł nawet w 1854 r. do 85,3%. W końcu trzeciej ćwierci XIX w., a mianowicie w 1875 r., sytuacja przedstawiała się w sposób następujący: analfabeci - 74,3 %, posiadający umiejętność pisania i czytania - 25,5 %, osoby z wykształceniem średnim - 0,5 %, osoby z wykształceniem wyższym - 0,1 %. Trzeba tutaj podkreślić, iż lepiej wykształceni byli w Łodzi mężczyźni.

Podczas powszechnego spisu ludności z 1897 r. wyróżniono sześć kategorii wykształcenia wyższego i średniego: wyższe ogólne, wyższe techniczne lub specjalne, średnie ogólne, średnie specjalne, wojskowe wyższe i wojskowe średnie.

<sup>7</sup> W. Syrek, *Elementy demografii*, Warszawa 1980, s. 86 - 87.

W przypadku Łodzi wykształcenie średnie ogólne posiadało 2,6% mieszkańców, pozostałe kategorie stanowiły znikomy procent badanej społeczności ( wyższe ogólne - 0,2 %, średnie ogólne - 0,4 %). Mianem "inne wykształcenie" określono ludność umiejącą pisać z wykształceniem podstawowym lub bez wykształcenia szkolnego - 47,3 %, natomiast analfabeci stanowili 49,4 % ogółu ludności miasta. Zależność pomiędzy wiekiem a wykształceniem ludności Łodzi jest bardzo widoczna w odniesieniu do wyników tego spisu. W grupie wiekowej 15 - 19 oraz 20 - 24 lat ponad 50 % osób umiało przynajmniej czytać. Wskaźnik piśmienności był wyższy u mężczyzn i wynosił 58 %, u kobiet przekroczył 43 %.

W XIX w. masy ludności Łodzi były więc słabo wykształcone, co ma bez wątpienia związek z charakterem rozwoju miasta, które (choć stało się prężnym ośrodkiem przemysłowym) nie rozwinęło się pod względem kulturalnym, naukowym czy choćby administracyjnym<sup>8</sup>.

W okresie rewolucji 1905 - 1907 na skutek działań partii politycznych, związków zawodowych, organizacji społecznych i liberalizacji polityki edukacyjnej caratu nastąpił znaczny rozwój oświaty w Łodzi, któremu towarzyszyło uświadomienie w kręgach miejscowej klasy robotniczej konieczności wprowadzenia powszechnego nauczania.

Wzrost zainteresowania sprawami oświaty, który wystąpił wówczas wśród robotników łódzkich, zaktywizował środowisko miejscowej inteligencji na rzecz upowszechnienia edukacji wśród klasy robotniczej. Efektem tych starań było powołanie w Łodzi pod koniec 1905 r. Towarzystwa Krzewienia Oświaty, zarejestrowanego oficjalnie 29 VII 1906 r. Towarzystwo Krzewienia Oświaty podjęło na terenie miasta ożywioną działalność w zakresie edukacji i rozwoju kulturalnego tych grup miejscowej ludności, które dotychczas były pod tym względem upośledzone. Towarzystwo Krzewienia Oświaty należało zresztą do bardziej prężnych organizacji tego typu w skali całego Królestwa Polskiego.

W czasie trwania pierwszej wojny światowej wystąpił w Łodzi odpływ mężczyzn, którzy byli powoływani do wojska lub dobrowolnie opuszczali miasto, co spowodowało zmniejszenie odsetka osób umiejących pisać.

Zasadnicze przemiany w odniesieniu do stopnia wykształcenia ludności Łodzi miała dopiero przynieść niepodległość, a wraz z nią wprowadzenie obowiązkowego nauczania za pomocą szkoły podstawowej<sup>9</sup>.

Poziom wykształcenia ludności zależy w dużym stopniu od stanu systemu edukacji występującego na danym obszarze. W 1918 r. na terenie Łodzi znajdowało się 339 różnego typu szkół. Na liczbę tą przypadało 142 szkół miejskich elementarnych, 32 szkół elementarnych prywatnych, 81 chederów jawnych, 37 ochronek i 47 średnich zakładów naukowych. Wśród szkół elementarnych publi-

<sup>8</sup> J. Janczak, *Ludność Łodzi przemysłowej...*, t. 11, s. 174 - 183, tab. 32, 33, 34, 35.

<sup>9</sup> W.L. Karwacki, *Łódź w latach rewolucji 1905 - 1907*, Łódź 1975, s. 301 - 303; J.K. Janczak, *Zmiany w poziomie wykształcenia ludności Łodzi (1846 - 1921)*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 11, s. 103 - 104.

cznych było 66 szkół polskich, 37 niemieckich, 38 żydowskich oraz jedna szkoła rosyjska. Szkoły średnie również miały charakter narodowy: szkół polskich było 24, niemieckich - 11, żydowskich, które w większości posiadały jako język wykładowy polski - 12. Wszystkie główne narodowości występujące w mieście posiadały więc własne szkolnictwo<sup>10</sup>.

Wprowadzenie przymusu szkolnego z dniem 1 września 1919 r. nie spowodowało jednak, przynajmniej początkowo, objęcia edukacją w wymiarze szkoły podstawowej wszystkich dzieci w wieku szkolnym. Na terenie Łodzi w styczniu 1920 r. 65 % dzieci w tzw. wieku szkolnym (od 7 do 13 lat) uczęszczało do szkół powszechnych. W grudniu tego samego roku było ich 70 %<sup>11</sup>.

Po ogłoszeniu przymusu szkolnego od września 1919 r. spowodował pewien spadek odsetka dzieci żydowskich w szkołach powszechnych na korzyść dzieci chrześcijańskich - głównie dzieci polskich. Pomimo iż procent dzieci żydowskich stopniowo wzrastał w ciągu roku szkolnego 1919/1920 i 1920/1921 to nadal pozostał znacznie mniejszy od odsetka całej ludności żydowskiej w Łodzi. W grudniu 1920 r. uczniowie żydowscy stanowili w szkołach 27,3 % wobec około 30 % wszystkich Żydów w mieście. Wywołane to było w dużym stopniu faktem, iż część dzieci żydowskich w wieku szkolnym uczęszczała do chederach, które nie mogły być uznane za szkoły powszechne<sup>12</sup>.

Informacji o poziomie wykształcenia ludności Łodzi w kilka lat po uzyskaniu przez Polskę niepodległości dostarczył pierwszy powszechny spis ludności, przeprowadzony w dniu 30 września 1921 r.

Spółeczeństwo łódzkie było więc nadal dość słabo wykształcone, na co wskazuje mała ilość osób z wykształceniem średnim, a w szczególności wyższym. Zarazem wysoki był odsetek ludności, która posiadała tylko wykształcenie początkowe, choć w grupie tej znajdowali się też uczniowie szkół podstawowych, z których przynajmniej część mogła jeszcze kontynuować po zakończeniu tych szkół swą edukację. Znaczna grupę stanowili w obrębie społeczności łódzkiej analfabeci<sup>13</sup>.

Danych odnoszących się do poziomu wykształcenia dostarczył także kolejny powszechny spis ludności, który odbył się 9 grudnia 1931 r. W spisie tym jednak, inaczej niż dziesięć lat wcześniej, interesowano się wyłącznie umiejętnością pisanie i czytania, nie pytano więc już o posiadanie danego rodzaju wykształcenia. W przypadku ludności posiadającej przynajmniej 5 lat i więcej (w grupie tej znalazły się także osoby o wieku niewiadomym) otrzymano następujące wyniki. W przypadku osób w wieku 5 lat i powyżej umiejętność czytania i

---

<sup>10</sup> A. Goerne, *Zzakresu statystyki szkolnej*, [w:] *Informator m. Łodzi*, pod red. A. Goerne, M. Hertz, J. Klocman, A. Milker, J. Pelka, J. Wojciechowski, s. 37 - 39, tab. 1, 2.

<sup>11</sup> W. Tomorowicz, *Stan szkolnictwa*, „Statystyka m. Łodzi”, 1922, s. 88.

<sup>12</sup> Tamże, s. 90.

<sup>13</sup> *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo łódzkie*, t. 16, s. 66 - 67, tab. 8.

pisania posiadało 77,9 %, tylko czytać umiało jedynie 2,6 %, nie umiało ani czytać, ani pisać aż 19,3 %, osoby o umiejętności czytania i pisania niewiadomej stanowiły nieznaczny odsetek (0,1 %) <sup>14</sup>.

Umiejętność czytania i pisania była większa w przypadku ludności zamieszkałej w centralnych dzielnicach miasta, gdzie było skupisko lepiej wykształconych grup społecznych, w dzielnicach peryferyjnych natomiast, zamieszkałych głównie przez słabo wykształconą klasę robotniczą, wykształcenie ludności w zakresie umiejętności czytania i pisania, było wyraźnie słabsze. W dzielnicach peryferyjnych zamieszkiwała także ludność rolnicza, której wykształcenie także było niskie. <sup>15</sup>

Największy odsetek umiejących czytać i pisać występował wśród społeczności wyznania mojżeszowego - 82,3 %, tylko nieznacznie ustępowali im przedstawiciele wyznania ewangelickiego - 81,3 %, wśród katolików 74,6 % umiało czytać i pisać. Analfabeci z kolei dominowali wśród katolików - 21,5 %, mniej ich było u ewangelików - 16,6 % i izraelitów - 16,5 %. Proporcje pomiędzy osobami umiejącymi czytać i pisać a analfabetami u poszczególnych grup wyznaniowych świadczą dobitnie o pewnym upośledzeniu ludności katolickiej, w zdecydowanej większości pochodzenia polskiego, co ma niewątpliwie związek ze strukturą społeczną w obrębie poszczególnych wyznań i narodowości <sup>16</sup>.

Międzywojenna Łódź była więc miastem, które odróżniało się od innych dużych miast II Rzeczypospolitej nie tylko składem socjalnym jego ludności, ale i poziomem jej wykształcenia.

---

<sup>14</sup> *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, seria C, z. 67, s. 24 - 26, tabl. 16.

<sup>15</sup> Tamże, seria C, z. 67, s. 26, tabl. 17.

<sup>16</sup> Tamże, seria C, z. 67, s. 24 - 26, tabl. 16.